

‘Het hoofd boven water. De geschiedenis van de Gelderse zeepolder Arkemheen gemeenten Nijkerk en Putten 1356 (806)-1916’ door Wim Hagoort.

Algemene informatie:

584 pagina's (genaaid gebonden, 17 x 24 cm, full colour binnenwerk)

ca. 1200 voetnoten (per hoofdstuk genummerd)

177 afbeeldingen

77 kaarten/kaartjes

41 tabellen

15 grafieken

97 kaderteksten (primaire historische teksten)

Geraadpleegde literatuur (ca. 350 boeken/artikelen)

Diverse registers (7)

Samenvatting

De geschiedenis van de zeepolder Arkemheen van 1356 (806) tot 1916 is in dit boek verdeeld over vijf hoofdstukken. Na een korte inleiding volgt in **hoofdstuk 1** de periode van 806 tot 1356. De eerste schriftelijke vermeldingen over het gebied dat later de Arkemheen zal gaan heten, dateren uit de negende eeuw. Door schenkingen verwerft het klooster in het Duitse Werden veel eigendommen in dit gebied. Ook de kloosters in Paderborn en Elten krijgen rond het jaar 1000 aanzienlijke bezittingen in de regio Putten/Nijkerk. Twee Werdense inkomstenlijsten uit het midden van de twaalfde en dertiende eeuw nuanceren de ontwikkelingen rondom dit bezit.

De informatie uit de Werdense inkomstenlijsten wordt bevestigd en aangevuld met gegevens uit de lijst met bezittingen van Herbertus van Putten ca.1313 en de belastinglijsten van de schatting van Gelre uit ca.1325. Het toponiem Schremmersteeg levert het bewijs, dat ook de Gelderse graven zélf begin veertiende eeuw landerijen in de Arkemheen bezitten. De bewoningscentra liggen begin veertiende eeuw in de Nijkerkse buurtschappen Ark, Nekkeveld, Veenhuis en Holk en in de Puttense buurtschap Diermen. Het middenwesten en het noordoosten van de polder zijn nog onontgonnen gebied.

In de jaren dertig van de veertiende eeuw neemt de Gelderse graaf het initiatief grote gebieden langs de Zuiderzee in tijns uit te geven. Daaronder valt ook de Arkemheen. De tijnsadministratie van de rentmeester van Veluwe tussen 1333 en 1336 in combinatie met toponymische gegevens maakt het mogelijk een aantal van deze grootschalige en individuele ontginningen te lokaliseren. Ruim vier eeuwen ontginningsactiviteiten in de Arkemheen leveren nog vóór 1350 een beeld op van extensief gebruikte hooi- en weilanden en tientallen boerderijen merendeels gebouwd op pollen. Om deze vruchtbare landerijen tegen de oprukkende Zuiderzee te beschermen, vragen de geërfden uit Putten en Nijkerk in 1356 aan hertog Reinald III van Gelre hun woongebied definitief te mogen bedijken.

De nederzetting Nijkerk ligt in de Arkemheen. Nijkerk is ontstaan in het gebied, dat in de negende eeuw Wunnilo heet en later volksetymologisch verbasterd is tot Wullenho(e). Uit de tekst van de Werdense oorkonde uit 855 blijkt, dat Wunnilo ontgonnen is vanuit de Werdense

boerderijen in Putten. Daarom liggen er geen zelfstandige Werdense boerderijen in Wunnilo. Dit is bovendien de reden, dat Nijkerk tot 1530 tot het ambt Putten behoorde.

Het stichtingsjaar van Nijkerk is nog steeds in nevelen gehuld. Stichting op grond van een overeenkomst ten overstaan van de richter van Veluwe in het begin van de dertiende eeuw is onwaarschijnlijk. Studies over de ambtsontwikkeling in Gelderland wettigen deze conclusie, omdat het richtersambt begin dertiende eeuw in Gelderland nog niet functioneerde. Het toponiem Nijkerk – voor het eerst overgeleverd in 1313 – kan vanwege de stichting van de parochie Nijkerk begin vijftiende eeuw niet verklaard worden als ‘nieuwe’ kerk, waarbij de kerk in Putten de ‘oude’ kerk zou zijn. Hoogstwaarschijnlijk is Nijkerk ontstaan uit een niet overgeleverde vorm Nie-Ark of Nie-Erk, later verbasterd tot Niekark, Niekerk, Nijkerk.

Hoofdstuk 2 handelt over de periode van 1356 tot 1611. Het Arnhemse dijkrecht uit 1356 krijgt bijzondere aandacht evenals het dijkonderhoud van de *aarden dijk* volgens het systeem van verhoefslaging. De zeven bewaard gebleven Arnhemse dijkrollen uit de periode 1494-1716 worden uitvoerig besproken. Deze dijkrollen zijn een belangrijke bron voor multidisciplinair onderzoek. Zo geven zij onder meer de mogelijkheid een deel van het bezit aan geestelijke goederen van rechtspersonen uit Nijkerk, Putten, Harderwijk en Arnhem en leden van de Harderwijkse magistratuur te achterhalen. Ook vormen de dijkrollen een belangrijke bron voor toponymisch onderzoek.

Omstreeks 1500 geeft hertog Karel van Gelre de opdracht een kanaal te graven van Nijkerk naar Wageningen om zo de Zuiderzee met de Rijn te verbinden. Aan de hand van alle tot nu toe bekende gegevens wordt het tracé van deze Nieuwe Rijn opnieuw verkend. Eind vijftiende eeuw neemt de invloed van de stad Harderwijk toe. De geërfden uit Nijkerk en Putten dulden echter op grond van het dijkrecht van 1356 geen inmenging van ‘uitheemsen’. Dit leidt tot een hevig conflict in de laatste decennia van de zestiende eeuw mede veroorzaakt door het wanbeleid van enkele dijkgraven uit het geslacht Van Oldenbarnevelt. In 1588 komt door bemiddeling van het Hof van Gelre voorlopig een einde aan deze slepende kwestie.

De techniek van de zestiende-eeuwse sluisbouw komt aan de orde aan de hand van twee bestekken van de Spoysluis aan het eind van de Arkervaart in 1531 en de Langeroesluis in de Putterdijk in 1589. Door gebrek aan bronnen ontbreekt uit deze periode een financieel overzicht. Alleen de jaarrekening over 1588-1589 is overgeleverd. Die is echter niet representatief voor deze periode, omdat hij de sporen draagt van de onderlinge conflicten aan het eind van de zestiende eeuw.

Hoofdstuk 3 bestrijkt de periode van 1612 tot 1750. Op gezag van het Hof van Gelre wordt tijdens het Twaalfjarig Bestand een nieuw dijkrecht opgesteld, waarin voor het eerst de ambtelijke taken binnen de dijkstoel nauwkeurig worden omschreven. In het nieuwe dijkrecht staat de gemeenmaking van de zeedijk centraal. Bernard Kempinck tekent de eerste kaart van de Arnhemse, waardoor de grootte van de polder wordt vastgelegd. Deze kaart wordt in detail besproken. Een *palen dijk* vervangt in deze periode langzamerhand de aarden dijk. Het hout komt voor een belangrijk deel uit Scandinavië. Zaagmolens in Hoorn verzagen het ruwe hout tot palen en planken, waarna het verscheept wordt naar Nijkerk. Ook inlands eikenhout, afkomstig van boerenerven in Putten en Nijkerk, wordt gebruikt. De meeste aannemers van dijkwerken komen uit West-Friesland. Plaatselijke aannemers leveren het rijshout, de graszoden

voor het dijktalud en de heide voor de opvulling van de schoeïngen en de kistconstructies. Echte verticale paalschermen met kruinankers verschijnen pas tegen het eind van de zeventiende eeuw.

De aardhaling uit het vóór en achter de dijkgelegen grasland geeft de meeste problemen. Verlies van vruchtbare weidegronden treedt in het bijzonder op bij het leggen van inlagen. Een goed voorbeeld hiervan is een inlaag in Nekkelveld in 1677. De komst van de paalworm in 1733 betekent het definitieve einde van de paaldijk, al talmt de Arkemheense dijkstoel met daadwerkelijk ingrijpen tot 1750.

Het dagelijks functioneren van de dijkstoel komt in dit hoofdstuk uitvoerig aan de orde. Hoe verliepen de verkiezingen van dijkgraaf en heemraden? Mocht een eenmaal gekozen dijkgraaf zijn benoeming weigeren? Wat was de taak en de taakomvang van de dijkschrijver, de ontvanger, de dijkbode en de dijkopzichter? Het verslag van de procesgang tegen een – overigens niet bewezen – frauduleuze ontvanger geeft een helder beeld van het risico dat deze polderbeambte liep.

De houten duikersluis is in de zeventiende eeuw, evenals in de eeuw daarvoor, het gangbare sluistype in de Arkemheense zeedijk. Zowel in de zeventiende als achttiende eeuw worden nieuwe sluizen in de Arkemheense zeedijk aangelegd, waarvan zowel de techniek als de materiaalleveranties de revue passeren. In 1664 ontwerpt Isaac van Geelkerken een kanaal door de Gelderse Vallei van Wageningen naar Nijkerk. De bijbehorende kaart en sluistekeningen worden besproken. De bloeiende tabakscultuur en de Arkemheense ossenhandel eisen een betere bereikbaarheid van de Nijkerkse haven in de binnenstad. De poging om omstreeks 1650 de Arkervaart te verbreden en te verdiepen stuit zowel op bezwaren van de Harderwijkse magistraat als op de tegenwerking van de bewoners van diverse Nijkerkse buurtschappen. Ambtsjonkers en geërfden slaan echter in 1703 de handen ineen en besluiten Nijkerk een economische impuls te geven door de aanleg van een stenen schutsluis in de Arkervaart. Aanbesteding, constructie en bouw van deze eerste stenen sluis in de zeedijk worden behandeld.

Hoofdstuk 4 beslaat een betrekkelijk korte periode, de jaren 1750 tot 1795. Rond 1750 zijn alle houtconstructies langs de zeedijk aangetast door de paalworm. Dijkstoel en geërfden zien geen kans overeenstemming te bereiken hoe deze noodsituatie op te lossen. De Staten van Gelre nemen daarop het heft in handen, stellen orde op zaken en dwingen in 1752 een nieuw dijkrecht af. Tevens krijgt de dijkstoel de taak de palen dijk door een *stenen dijk* te vervangen. De aanleg van de steendijk wordt geconcretiseerd door het ingaan op aspecten als de levering van puin en keien, het werk van de steenzetter en het dagelijks werk van de dijkopzichter. Aan de financiering van de steendijk door het aangaan van leningen van particulieren uit alle delen van de achttiende-eeuwse samenleving wordt uitvoerig aandacht geschonken. Overzichten van de aanvoer van hoeveelheden puin en keien in de periode 1754 tot 1795 sluiten dit onderdeel af.

Diverse paragrafen in dit hoofdstuk staan opnieuw in het teken van het dagelijks reilen en zeilen in de polder, zowel ten aanzien van het bestuur als de aanleg van de steendijk en de bouw van vijf stenen duikersluizen in de zeedijk tussen 1768 en 1776. Nieuw licht valt er in dit verband op het leven en het werk van de Amsterdamse architect Jan Bolten, die eveneens betrokken was bij de bouw van de torenspits van de Grote Kerk van Nijkerk. Verder is er

aandacht voor de positie van de dijkgraaf in relatie tot de Staten van Gelre, de financiële problemen van de ontvanger, de hardnekkigheid van pachters, de koppigheid van een koster, het beledigen van een heemraad in functie en de verhouding tussen de geërfden van de Arkemheen en de Nijkerkse ambtsjonkers.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een bespreking van de sociaal-economische betekenis van de Arkemheen voor de regio noordwest Veluwe. De polder Arkemheen kenmerkt zich door een groot areaal aan zogenaamd losliggend land, land dat niet bij een aangrenzende boerderij hoort. Boeren op de zandgronden van de Veluwe kochten dit losliggend land voor het winnen van hooi en het weiden van vee. Ook rechtspersonen, veelal van religieuze of sociaal-maatschappelijke aard, kochten losliggend polderland als geldbelegging. Deze hooi- en weilanden werden meestal voor een periode van vier jaar in het openbaar verpacht. Een niet onbelangrijk deel van hun inkomsten, zo blijkt uit de bronnen, ontvingen deze rechtspersonen uit de verpachting van deze eenmaal als belegging aangekochte landerijen. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de landerijen van het Sint Agnietenklooster, een onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen, in de achttiende eeuw en de hooi- en weilanden van het Burger Weeshuis in Nijkerk in de negentiende eeuw. Naast een analyse van het sociaal-economische belang dat deze rechtspersonen hadden bij de verpachting van hun onroerend goed in de Arkemheen, komt ook de ontwikkeling van de pachtprizen in beide eeuwen aan de orde.

Hoofdstuk 5 betreft de periode 1795 tot 1916, de tijd van de Nederlandse *waterstaat*. De politieke ontwikkelingen ten tijde van de Bataafse Republiek en de Franse tijd laten de polder Arkemheen niet onberoerd. In de jaren negentig bestaat de dijkstoel al voor een belangrijk deel uit patriotten onder leiding van dijkgraaf Van Lynden van Oldenaller. Centralisatie van waterstaatkundige zaken is het streven van de moderne waterstaat tijdens de Franse tijd en het Koninkrijk Holland. Ondanks alle decreten en missiven tracht de Arkemheense dijkstoel de autonomie te handhaven en houden zij vast aan de rechtsgeldigheid van het dijkrecht van 1752. In het algemeen is er begin negentiende eeuw weinig duidelijkheid wie het in waterstaatszaken voor het zeggen heeft.

Een groot deel van de negentiende eeuw is de Arkemheense dijkstoel op zoek naar een oplossing voor de waterbeheersing in de polder voornamelijk veroorzaakt door de ontginningen in de zuidelijke veengebieden en inklinking. Financiële problemen en animositeit tussen Nijkerk en Putten spelen opnieuw een rol bij het treffen van afdoende maatregelen. Uiteindelijk worden tussen 1863 en 1885 tegen zeer hoge kosten in het Nijkerkse en Puttense deel van de polder twee windgemalen en twee stoomgemalen gebouwd.

De gemeenten op de noordwest Veluwe worden ernstig getroffen door de watersnood van 1825. Slachtoffers, schade en schadevergoeding in Nijkerk, Putten en Harderwijk komen uitvoerig aan de orde. Eind jaren zestig weigeren enkele gekozen dijkgraven uit Nijkerk en Putten hun verantwoordelijkheid te nemen. Dijkgraaf en tevens minister van koloniën Willem baron Van Goltstein stelt orde op zaken en onder zijn leiding komt in 1874 een nieuw polderreglement tot stand.

Landaanwinning is in de negentiende eeuw deel van onze nationale traditie. Nieuw land staat

rond 1850 gelijk aan voldoende voedsel en nieuwe welvaart. Hierdoor ontstaan particuliere initiatieven om een kuststrook van enkele honderden meters breed langs de Gelderse Zuiderzeekust in te polderen. Uiteindelijk verkrijgen de initiatiefnemers koninklijke toestemming om de landaanwinning tussen de Putterdijk en Doornspijk te noemen naar de echtgenote van de latere koning Willem III, Sophiawaard. Vanwege de inmiddels ontworpen plannen voor de droogmaking van de Zuiderzee verzandt deze onderneming. Bekende waterstaatsingenieurs als Van Diggelen en Stieltjes spelen hierbij een rol. Eind jaren zestig worden de eerste polderwegen met klinkers verhard, zowel op initiatief van de gemeenten als van particulieren. In 1865 is de Arkemheense steendijk voltooid. Vanaf de twintiger jaren is de belangrijkste leverancier van puin en keien de Amsterdamse aannemer Jan Goedkoop. Zijn aandeel in de bouw van de steendijk wordt kwantitatief toegelicht.

In een aparte paragraaf wordt de financiële positie van de polder besproken. Bron daarvoor zijn de jaarrekeningen die op een aantal uitzonderingen zijn overgeleverd vanaf 1653. Op grond daarvan is het mogelijk de ontwikkeling te laten zien omtrent de opbouw van de jaarrekening en in het bijzonder die van de schuldpositie — de cijfers over leningen, rente en aflossing — in de periode van 1671 tot 1915.

Centralisatie op waterstaatkundig gebied is het credo van zowel Rijkswaterstaat als de provinciebesturen gedurende de gehele negentiende eeuw. Die pogingen lopen regelmatig stuk op de eenmaal verworven dijkrechtelijke vrijheden en privileges. Liever houdt het dijkbestuur zelf het hoofd boven water. De centrale overheden moeten vaak wachten tot het echt misgaat. Zover is het in de Arkemheen na de stormvloed van januari 1916. De steendijk breekt op meerdere plaatsen door en de polder loopt volledig onder water. Het polderbestuur is financieel niet in staat de schade te herstellen. De provincie verstrekt leningen en geeft subsidie op voorwaarde dat de geërfden hun autonomie opgeven. Na 560 jaar komt er een einde aan de strijd om met eigen middelen het hoofd boven water en de voeten droog te houden.

In de *Epiloog* volgt vanuit een geschiedkundig overzicht van de overlegstructuur in de Arkemheen antwoord op de vraag of deze polder voldoet aan de gangbare definitie van het Nederlandse begrip ‘poldermodel’.

Over de auteur

Willem Jacobus Hagoort (*1941) kreeg zijn onderwijzersopleiding aan de Christelijke Kweekschool ‘De Driestar’ in Gouda (1962) en behaalde de akten Nederlands M.O.-A en B respectievelijk aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag (1968) en de Noordelijke Leergangen in Groningen (1973). Na het afleggen van het kandidaatsexamen aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, met als bijvak middeleeuwse geschiedenis (1976), slaagde hij (cum laude) voor het doctoraalexamen Nederlandse Taal- en Letterkunde, hoofdvak historische taalkunde en bijvakken toponymie en Oud-Saksisch, aan de Rijks Universiteit Utrecht (1984). Na een aantal jaren werkzaam geweest te zijn bij het basisonderwijs, het lager- en middelbaar beroepsonderwijs was hij vanaf 1974 als docent Nederlands en conrector (1982-2002) verbonden aan het ‘Christelijk College Groevenbeek’, afd. havo-vwo, te Ermelo. Hij promoveerde in 2006 aan de Rijksuniversiteit Groningen op

het proefschrift 'De Gelderse zeepolder Arkemheen. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen Gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002). Tevens werkte hij mee aan de uitgave van de Nijkerkse Prentenatlas (2013) en schreef hij enkele artikelen in de uitgave Putters en Puttenaren (2016). Hij is gehuwd, vader van drie getrouwde kinderen en grootvader van twaalf kleinkinderen.